

ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ ТА НОРМИ ЯК ПІДВАЛИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Резанова Н.О. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті дається аналіз соціокультурних чинників європейської інтеграційної модернізації, розкривається генеза та сутність інтеграційного етосу Європи, розглядається феномен культури як генеральний простір процесів соціальної самоорганізації.

Ключові слова

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ, ЛІБЕРАЛІЗМ, СВОБОДА, ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ, РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ, СИСТЕМА ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ, СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ, ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ЕТОС

Вступ

Аналіз сучасного стану розвитку європейських інтеграційних процесів неможливий без врахування культурних чинників, спонукавши їх. Тому, з'ясування ціннісно-орієнтуючих підстав „європейської ідеї” має важливе значення для розуміння суті об'єднаної Європи та усвідомлення практичних кроків для України, яка обрала стратегічним напрямком свого розвитку інтеграцію в європейський економічний і політико-правовий простір.

Мета статті:

– проаналізувати сутність ліберально-демократичних цінностей та норм, що стали підвалинами «європейської ідеї» та інтеграційної модернізації Європи.

Обговорення проблеми

Формування і розвиток Європейських співтовариств, становлення Європейського Союзу – складний, багатоетапний процес, у ході якого країнам – учасникам довелось розв'язувати гострі економічні, соціальні, політико-правові проблеми, відшукувати адекватні відповіді на виклик часу. З зовнішньої, формальної сторони, євроінтеграційні процеси постають, перш за все, як процеси, що відбуваються на зрізі економік та політик національних держав Європи. Інституціональні реформи Євросоюзу – це лише наслідок тих глибинних, ментальних, духовних чинників, що знаходяться в основі інтегральних процесів цих країн.

Культурні, духовні цінності є найважливішими стабілізаційними факторами суспільного життя, на основі яких будується політична і економічна сфера. В часи повоєнної кризи, в 1919 році Р.Штайнер застерігав від підпорядкування духовної сфери, тобто культури, мистецтва, науки, освіти і релігії сфері політичній та економічній, що, на його думку, призвело б до „заплутаності нашого суспільного життя саме внаслідок залежності духовного життя від держави та економіки” [11,91]. Тому саме, духовний, ціннісний аспект соціального буття є джерелом ідей економічної і політичної організації суспільства.

Виступаючи однією із форм прояву сутнісних сил людини, показником рівня і міри прогресу суспільства, його класів і соціальних груп, культура являє собою єдність різних форм суспільної свідомості і практичної діяльності, направлених на матеріальне і духовне втілення ідей, поглядів, ціннісних орієнтацій і т.д. В культурі відображається і закріплюється соціально-особистісна якість творчої, перетворюючої діяльності людини. Саме феномен культури дає змогу органічно поєднати в собі не просто виробництво предметів і свідомості в її абстрактних формах, а творення самої людини як суспільної людини, в усій цілісності діяльного існування.

Так як культура є складовою будь-якої суспільної діяльності, то можна говорити про особливості способів її проявів, що, по-перше, пов'язане з розумінням культури як міри суспільного прогресу, по-друге, як рівня втілення гуманістичних цілей і, по-третє, як особливої форми поєднання духовних багатств, нагромаджених попереднім розвитком людства і духовних цінностей сучасного суспільства.

Для повсякденної свідомості не можливе застосування вільного від цінностей поняття культури, бо поняття культури розрізняє насамперед не високий чи низький, добрий чи поганий життєвий порядок, а його тлумачення у суспільстві. Семантичний потенціал, або поле певної культури, принципово мусить бути істотно ширшим, аніж його функціонуюча ділянка. Цей потенціал включає не лише явні, а й латентні, не лише функціонально-корисні, а й дисфункціональні структури, а також структури, що різняться часовими параметрами своєї дії. Потенційний арсенал культурних значень і структур формується історично, і часові параметри таких структур вже згідно з визначенням не допускають зведення їх до меж соціально-організованих систем. Культуру при цьому розуміють як певну систему важливих для людини смислових комплексів – цінностей, що здатні виступати регулятивними принципами індивідуальної та групової поведінки.

Процес власне культурної діяльності, споживання культури, або прилучення до неї якісно відрізняється від процесів трудової діяльності, обміну, управління тощо насамперед через якісну різницю складників цієї діяльності. Культуру ж методологічно більш правильно було б уявляти не як функціонально організований механізм, а як систему значень, які набувають дієвості і сенсу (організованості) лише в процесі їх використання базовим елементом яких є цінності.

Трансформація ідеї єдиної Європи налічує декілька століть і спочатку ґрунтувалась на цінностях християнства, саме ідеологія християнства, на думку мислителів Середньовіччя, спроможна була об'єднати католицьку Європу.

Першим таким проектом об'єднання європейських держав, був розроблений на початку XIV століття легістом короля Франції Філіпа XIII П'єром Дюбуа план „Повернення святої землі”. Проект проголосив ідею поновлення на релігійній основі втраченої єдності європейських народів і

передбачав утворення церковного собору та арбітражного трибуналу, які мали підтримувати мирне співіснування між християнськими державами та вести спільну боротьбу проти мусульман. У 1464 році король Богемії Подебрад висунув проект об'єднання християнських держав, який передбачав не стільки утворення європейських об'єднання, скільки усунення міждержавних протиріч у Європі. З цією метою пропонувалося скликати сейм із представників шістнадцяти королівств, який мав грати роль арбітражного суду у вирішенні конфліктів та забезпечувати спільну боротьбу проти Османської імперії. Пізніше, у 1617 році радник Генріха IV герцог Сюллі виступив з ідеєю „Великого плану”, що передбачав утворення федерації з п'ятнадцяти християнських держав, очоленої сенатом, до якого мали увійти 66 представників. Основна мета об'єднання – утворення європейської армії для підтримання стабільності та боротьба із зовнішньою загрозою.

Так, поступово, по мірі секуляризації суспільної свідомості серед християнських постулатів, які виступили ідеологічною основою об'єднання, став все більшого значення набувати ідеал „вічного миру” замішаний на цінностях пацифізму та гуманізму. В 1693 році Уільям Пенн у роботі „Есе по сучасному та майбутньому миру в Європі” підтримав ідею утворення європейського собору, парламенту чи, навіть, держави. Аналогічним проектом був захоплений один із відомих представників французького Просвітництва XVIII століття абат Сен-П'єр, який видав у 1713 році свій „Проект вічного миру в Європі”. В 1795 році німецький філософ Еммануїл Кант написав схожий філософський „Проект вічного миру”. Обидва проекти передбачали утворення Сенату чи постійно діючого Конгресу, рішення яких були б обов'язковими для держав-учасниць. Крім того, такі видатні теоретики та філософи, як Анрі Сен-Симон (представник утопічного соціалізму), П-Ж.Прудон (ідеолог одного з напрямків анархізму), французький письменник Віктор Гюго, який вперше вжив термін Сполучені Штати Європи, пропонували своє бачення майбутнього Європи [10;12]. Тому ідеї інтеграції знаходилися в центрі проблемного поля європейської філософії культури.

Слід відмітити, що ще в період пізнього Середньовіччя поступово змінюється юрисдикція метафізичної проблематики, питання з цієї сфери починають переходити до ведення людини, їх вирішення тепер залежить лише від нього, а не від помислів та дій якихось надприродних сил. В логіку цього довгого часу, часто латентно за своїми формами вплітається перемога номіналістів над реалістами, зростання кількості та масштабів міст, утворення університетів, супроводжується устремлінням європейського розуму до безкінченних аналітичних процедур. Цей процес практично завершився в Європі в епоху Нового часу: „Епоха, яку ми називаємо Новим часом... визначається тим, що людина є центром суцього. Людина – це існуюче повсюди та завжди, тобто це те, що лежить

в основі будь-якої опредмеченості, всього того, що можна уявити, це *subiectum*” [21;145].

В центрі світобудови знаходиться сама людина, вона може рефлексувати у відношенні до певних сфер життя, змінюючи їх в раціональному дусі, все менше дотримуючись традиції про сакральне начало. В цей період *відбулося змінення соціокультурної традиції Європи*, що підпала вже під зміни, а людина в її межах набула іншого ступеня свободи в виборі того, що можливо прийняти з минулого, а від чого треба відмовитися.

Процес раціоналізації вже розпочався в епоху Ренесансу та Реформації та свою інституціоналізацію отримав в епоху Нового часу. Значне поширення та спеціалізація знань створила об'єктивну можливість їхнього широкого використання з перетворюючою метою. Відбувається грандіозна десакралізація соціального світогляду яка обґрунтувала критично-перетворюючу місію Розуму. В цей період затверджуються принципи західноєвропейського культурного ареалу: принцип еволюції організації суспільного життя від простих форм до складних, принцип виокремлення все більш автономного та самодостатнього суб'єкту із соціального контексту. Е.Нойман відмітив, що „аналіз знаходить західну особистість в постійном русі як вперед, так і назад, але з наполегливим просуванням в напрямку, що було визначено в самому початку: до звільнення людини від природи та свідомості від підсвідомого” [6;17].

Саме актуалізація цих процесів й принципів, що були підтримані національним державам, пізніше виникнувшій на їх основі Інтеграційної Європи та систематичного капіталістичного виробництва, зробило Європу епіцентром глобалізаційних та модернізаційних змін.

За зовнішніми проявами інтеграційних процесів в межах, перш за все, економіки, політики, права знайшли відбиття зміни на рівні як індивідуальної, так і колективної ментальності європейських народів, які слід віднести до області глибинних характеристик європейської культурної (цивілізаційної) системи, що стали визначальним вектором її історичного розвитку.

Російський культуролог П.А.Пелипенко вважає, що євроінтеграційні та модернізаційні процеси стали можливими завдяки тому, що *культурно-цивілізаційне середовище Заходу було зорієнтоване на більш високий рівень соціокультурної динаміки, ніж Схід*. На Заході після закономірного розпаду традиційної міфо-ритуальної системи на **екзистенційному** рівні відбулося **укорінення людини**, що відбилось в розвитку інституту приватної власності, громадянських прав, які неможливо відчужити [12;339]. Роль „вибуху” в інституціоналізації культурно-орієнтаційних настанов Європи відіграла Велика французька революція, бо саме вона докорінно змінила європейський ментальний ландшафт. Ці динамічні події прискорили презентацію нової картини світу, суспільних цінностей та ідеалів, певного ставлення до людини та її

природи. Якраз наприкінці XVIII - на початку XIX ст.. суспільний розвиток почав набирати небачених раніше „обертів”, коли рушійною, формуючою силою стало індустріальне суспільство, коли почала формуватися глобальна капіталістична система „світ-економіка”, коли відбувалися соціокультурні трансформації, що змінили обличчя Європи. В цей час з’являється **нова система цінностей**, за допомогою якою людина адекватно реагує на виклик часу, таку емансипаторську місію виконав європейський лібералізм. Лібералізм стверджує:

- людина є носієм невідчужених прав та свобод;
- умовою здійснення, гарантом та мірою свободи проголошується приватна власність, яку сприймають визначною мотивуючою силою;
- простір індивідуальної активності людини, вільної від втручання ззовні (перш за все з боку держави), сприймався як сфера реалізації природної свободи, природного права.

Європейське суспільство періоду Середньовіччя було за своїми ціннісними формами антиекономічним з точки зору можливостей для розвитку продуктивних сил, перш за все ініціативи Homo economicus. Життєздатність забезпечувалась домінуванням позаекономічних форм примушення, тиском церкви, гальмівними властивостями релігійної свідомості. Відтворювались усталені норми та інституції, які практично виключали можливість масштабних інновацій[8;28].

Початком руйнування такого мислення було виникнення соціальної критики у формі релігійного свободомислення, розвитку і поширення наукових знань та винаходів. Розум, який починає пізнавати, не знає меж та заборон, для нього не існує табу. Просвітництво створило передумови для критичного сприйняття світу, воно проголосило людину спроможною критично переосмислити будь-які авторитет, а при необхідності і звільнитися від них, визначити та захистити сферу, в рамках якої члени суспільства могли бути вільними від держави та інших форм примусового впливу, могли самі визначати свої життєві плани та діяльність. Лібералізм з самого початку був зорієнтований на формування спільноти громадян вільних носіїв розуму, різноманітних чеснот та свобод. Він виник як соціальний світогляд громадянського суспільства та був спрямований та те, щоб звільнити економічну діяльність від гальмівного впливу держави. В середині XX століття завдяки розвитку засобів інформації та геополітичній ситуації, що склалася в Європі на той час, ці принципи були використані для складання інституції навіть наддержавного рівня. Найважливішим серед них, з точки зору визначення стану та характеру розвитку інтеграційних процесів, із самого початку було Європейське економічне співтовариство, звичайно іменовано як просто Співтовариство. Скасування перешкод у торгівлі в межах Співтовариства, за задумом його засновників, мало активізувати процеси економічної інтеграції, що, в свою чергу, створило б умови для розбудови політичного союзу.

Фундаментом такого єдиного економічного простору мав би стати Спільний ринок. Ключовими принципами Спільного ринку стали: *лібералізм, солідарність, контрольована зовнішня відкритість* [10;88].

Лібералізм – фундаментальний принцип функціонування Співтовариства. Стаття 3. Про Європейське Економічне Співтовариство проголосила „чотири свободи” Спільного ринку: вільне пересування товарів, робочої сили, послуг, капіталів. Вільний рух – рушійна сила Спільного ринку – дозволяє таким факторам виробництва, як праця та капітал діяти без перешкод, отже створює умови для розвитку вільної й відкритої конкуренції. Політика у сфері конкуренції визначалась однією з чотирьох спільних політик Співтовариства і мала відіграти провідну роль у створенні й функціонуванні Спільного ринку. Вільна конкуренція стимулює конкурентоспроможність підприємств, дозволяє ефективно захищати інтереси споживачів, створює сприятливий клімат для інноваційної діяльності й технологічного прогресу. Основний зміст політики Співтовариства в цій сфері полягає у створенні системи, яка б забезпечувала рівні умови конкуренції для всіх учасників ринку. Заборона всіх національних та податкових дискримінацій сприяла інтенсифікації конкуренції й розширенню ринку, що, у свою чергу, стимулювало розвиток економіки і підвищення життєвого рівня в країнах-членах ЄЕС.

Солідарність Співтовариства – другий базовий принцип Спільного ринку – полягає у проведенні спільних політик, що відрізняє Співтовариство від звичайної зони вільного обміну: встановлення спільного митного тарифу (СМТ) і проведення спільної торговельної політики щодо третіх країн; проведення спільної сільськогосподарської та транспортної політики, а також спільної політики в сфері конкуренції.

Контрольована зовнішня відкритість – третій фундаментальний принцип Спільного ринку – передбачає орієнтацію Співтовариства на сприяння лібералізації, гармонізації й прогресу світової торгівлі.

Таким чином, з першого погляду, суто інструментальне (економічне) розуміння лібералізму, поступово інтерпретується в своєрідне „конструювання” соціального світу, бо воно задається тією чи іншою системою цінностей, згідно з якою усі конкретні факти набувають соціальної значущості. Європейські країни справді багато в чому зобов'язані лібералізму, - він суттєвим чином сприяв формуванню глибинних основ сучасного інтегрованого суспільства. Бо за своєю системоутворюючою суттю ліберальна культура є модернізаторською і особливо гостро відчуває потребу „прориву” суспільства, прискорення його розвитку, трансформації старих форм суспільного життя. Вона була завжди зорієнтована на всеохоплююче оновлення світу, акцентуїтована на Сучасності, яка є однією з найвищих ліберальних цінностей. Лібералізм залишається сучасним, бо саме ліберальна ідеологія відбиває магістральний шлях розвитку європейських країн до інтеграції.

Для сучасної ліберальної культури є принципово важливим врахування відкритості змінам та намагання перетворити соціокультурні форми таким чином, щоб вони відповідали інтересам розвитку, критеріям сучасності. Прибічник євроінтеграційних процесів німецький філософ Р.Дарендорф, підкреслював, що лібералізм треба розглядати як силу, яка покликана здійснювати зміни, домагатися їх. Прискорення розвитку, ускладнення соціального життя та його розмаїття – усе це формує фундаментальну та невідворотну невизначеність, коли ніхто не може вважати, що він достеменно точно знає, що є добром, а що – злом. Рухатись вперед в таких умовах, пише далі Дарендорф, можна лише тільки шляхом спроб та подолання хибних уявлень. Рух уперед – наслідок того, що кожна людина жадібно намагається задовольнити свої потреби. У кожної людини є недоліки, але й бажання подолати їх. Стосовно до суспільства це означає, що прогрес є принципово важливим. Ми можемо створити суспільство, яке відкриє для великої кількості людей більше шансів у житті; ми можемо також раптом втратити все надбане... У той же час для ліберальних настанов не є нормою мінімалістські програми, активне джерело для руху вперед – свідомий пошук тих галузей, де зараз відкриваються нові життєві шанси [8; 29].

Не слід забувати, що саме лібералізм „подарував” Західній Європі концепцію природних та невід’ємних прав людини, конституціоналізм, республіканізм, визнання громадянської угоди основою суспільства та державного управління, принцип розподілу влади, визнання верховенства індивідуума та громадянського суспільства, тобто ті цінності, які по сьогодні окреслюють європейську цивілізацію та асоціюються з „європейськістю”. Поширене визначення лібералізму відбувається через аксіологічну домінанту: ліберальне – те, що асоціюється із свободою, подоланням підкорення та гноблення, а поступово трансформується на своєрідний інструмент перетворення соціальної реальності. Сучасний лібералізм демонструє свою практичну спрямованість, є дієвим фактором втручання в соціум, його трансформації в напрямку утвердження нового типу євроінтеграційного порядку, який визнавав би особисту свободу та ґрунтувався б на ній.

Свого часу І.Берлін слушно зауважив, що індивідуальна свобода не є головною потребою людини, але з певного часу свобода починає сприйматися надзвичайно значущою цінністю, а її відсутність – станом, який суперечить людській природі. „Бажання не зазнавати зазіхань та належати самому собі свідчать... про те, що цивілізація досягла високого ступеня розвитку як в особі окремих індивідів, так і суспільства в цілому” [16; 27]. Поступово ставало ясно, що свобода може і повинна утверджуватися в соціальній дійсності, вкорінюватися в етичних підвалинах суспільства як певна традиція, яка боронить недоторканість

життя громадянина, визнає його гідність і автономність, можливість окремоті, здатності та спроможності ставити та досягати власних цілей.

Не випадково, що саме свобода стала тим систематизуючим чинником, що породила ліберальне світорозуміння, бо саме свобода – це онтологічна умова людського існування, першооснова соціального і політичного буття особистості. Сутність людини укорінена саме в свободі, без якої не можливе існування як людини, так і суспільства. Свобода – це взагалі фундаментальна основа „бути”, мета і вища цінність людини, свобода є високою духовною цінністю і необхідною умовою нації, яка націлена на свій саморозвиток. Свобода – це першооснова і універсальний фактор соціального, економічного, політичного і духовного прогресу, онтологічна умова становлення цілісної особистості. Свобода як внутрішня сутність людини і її висока духовна ціль є іманентною умовою людської екзистенції, змістом соціокультурних відносин між людьми, які відкривають простір для реалізації і самоактуалізації людини. Тому свобода завжди конкретна і залежить тільки від суб’єкта, вона являє собою онтологічну умову для самовизначення особистості у всіх вирішальних сферах життєдіяльності. Свобода – це автономність і незалежність людини, спонтанна активність особи, виявлення її унікальності та неповторності. Сутність людини знаходиться саме в свободі, без неї взагалі неможливе існування як окремої людини, так і самого суспільства. Як загально-цивілізаційний фактор і транскультурний феномен, свобода є соціальним архетипом, зразком колективного безсвідомого, як зазначає К.Юнг. Пошуки свободи, визволення людини від будь-якого пригнічення, яке виходить за межі природної необхідності самозбереження суспільства, є надзвичайно великим завоюванням в історії суспільства [4;142].

В історії філософської та суспільно-політичної думки не було більш дискусійної проблеми, аніж проблема свободи, свободи духу, свободи волі, їх сутнісного розуміння. Для всієї західної філософської думки свобода є тим „життєвим нервом”, що, в свою чергу, виявляє різноманітну палітру причетності до найзлободенніших питань сучасності, що включає, в свою чергу, нагального устанавлених уявлень про філософію, науку, людське співжиття.

Найбільш актуальною є аксіологічна характеристика свободи, тобто розуміння її реальної і самодостатньої цінності. Феномен свободи має безпосереднє відношення до процесів цілепокладання і діяльнісного відношення людини до світу, чим реалізує особа свою людську сутність. Таке розуміння зорієнтоване на сприйняття феномена свободи не тільки як процесу усвідомлення необхідності і адаптації до неї, а як активного діяльнісного процесу з подолання необхідності [4; 144]. В сучасній західній філософії утвердилося дві інтерпретації свободи. Перша – означає право людини не бути зобов’язаним здійснювати певну дію. Це передбачає резервованій за індивідом простір, який не може бути зайнятий не іншим об’єктом, ні державою („заперечення свободи”). Друга

інтерпретація означає обов'язок людей підкоритися законам, у розробці яких вони самі беруть участь („позитивна свобода”).

Свободи демократичні – це свободи особи, визнаної і гарантованої державою, забезпечення умов гідного цивілізованого існування, ступінь відбиття духовного стану суспільства і сумарний вияв загальної атмосфери політичної ситуації. Свободи демократичні, що відстоює лібералізм, це свобода совісті, свобода слова, свобода думки, свобода переконань, свобода проголошення думки, право на свободу зборів, асоціацій, свобода на отримання інформації, участь у мітингах, демонстраціях, вільних виборах існуючих інститутів. В 1957 році Європейський коледж і Університет в Пенсільванії провели конференцію по визначенню базових цінностей західної цивілізації. Були визначені наступні цінності:

- пріоритет внутрішньої цінності свободи як такої цінності, яка виходить за межі абсолютної концепції держави;
- свобода не віддільна від моральної відповідальності, яка передбачає своїм джерелом вищий закон;
- свобода не віддільна від людської солідарності і від обов'язку надання всім людям доступу матеріальних і духовних благ;
- західна цивілізація є цивілізація діалогу, можливості вести вільну дискусію всіх думок і поважання „іншого” як такого;
- ці цінності не є виключно надбанням Заходу вони можуть знаходити своє втілення в інших цивілізаціях;
- необхідно постійно переглядати адаптацію цих цінностей до історичних умов, зберігаючи непорушною їх сутність [4; 145].

Тому не випадково, що ці наріжні принципи було закладено в основу базового документу Об'єднаної Європи – Європейської конвенції з прав людини, яка набула чинності в 1953 році. Конвенція проголосила невід'ємні права та свободи кожної особи і зобов'язала держави гарантувати ці права і свободи, що знаходяться під їхньою юрисдикцією. Крім того, Конвенція встановила міжнародну систему захисту цих прав: держави, або окремі особи можуть звертатися до інституцій захисту прав людини в Страсбурзі: Європейської комісії з прав людини і Європейського суду з прав людини. Загальновизнаним залишається той факт, що Європейська конвенція з прав людини – це значний внесок в культурну архітектуру Європи, що інтегрується.

Ліберальній культурі взагалі притаманний пошук, рух, гнучкість. Її не можна звести до якоїсь однієї сфери (економіки, політики тощо), вона завжди шукає нові умови й форми свободи, нові цілі й засоби вільної діяльності. Завдяки цінностям лібералізму здійснюється перерозподіл вільної діяльності, таким чином, в суспільстві відбувається підтримання та збільшення потрібного суспільству рівня практично досяжної свободи, в освоєнні нових форм свободо користування.

Висновки

Таким чином, саме ліберальна культура стала ментальним підґрунтям для створення нового інтеграційного етосу, що вивела європейське суспільство на новий рівень самоусвідомлення та самоорганізації. За зовнішніми проявами інтеграційних процесів в межах, перш за все, економіки, політики, права знайшли відбиття зміни на рівні як індивідуальної, так і колективної ментальності європейських народів, які слід віднести до області глибинних характеристик європейської культурної (цивілізаційної) системи, що стали визначальним вектором її історичного розвитку.

Перспективи подальшого дослідження:

✓ формування концепції ліберально-демократичних цінностей сучасного українського суспільства.

Джерела

1. Бистрицький Є. Конфлікт культур: філософія толерантності./ Ідея культури: виклики сучасної цивілізації. — К., 2003.- С.77-96.
2. Виклик глобалізації / Зб.наук.праць. — К.: Стилос, 2001. — 206 с.
3. Воронкова В.Г. Соціально-економічне прогнозування. — К.: ВД «Професіонал», 2004. — 228 с.
4. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського буття (проблема людини на зломі тисячоліть) — Запоріжжя, 1999. — 176 с.
5. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 352 с.
6. Гавров С.Н. Национальна культура и модернизация общества. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 286 с.
7. Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Генеза, 1999.
8. Заблоцький В.Феномен лібералізму// Схід - № 23. — С26-36.
9. Йонас Г. Принцип відповідальності. — К.: Книга-принт, 2001.
10. Копейка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К.: Видавничій Дім «Ін Юре», 2001. — 448 с.
11. Кутырев В.А. Культура и технология: борьба миров. — М.: Прогресс-Традиция, 2001.
12. Пелипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система. — М.:Языки русской культуры, 2001.
13. Політологія: Підручник для вищ.навч.закладів / За ред. Ю.І.Кулагіна, В.І.Полуріза. — К.: Альтерпрес, 2002. — 612 с.
14. Прохоров А. Євроінтеграція як стратегічний курс забезпечення національних інтересів України. // Вісник НАДУ — 2005 - № 1.- С.384-391.
15. Савченко І. Категорія відповідальності в основних філософських парадигмах. // Вісник НАДУ — 2004. - № 3.- С.454-459.
16. Сучасний лібералізм. Пер. з англ.- К.: Світ свободи, 2004.

17. Сьомін С., Ситник М. Процеси глобалізації в контексті адміністративної реформи в Україні // Вісник НАДУ – 2005 - № 1.- С.61-67.

18. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний// Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 188 – 222.

19. Тютюник Ю.Г. Антиглобализм и тотальность// Totallogy – XXI (шостий випуск). Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 2004. – С.164 – 181.

20. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К.: Нац. інститут стратегічних досліджень, 2003. – 517 с.

21. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем.- М.:Весь Мир, 2003.

Стаття надійшла 12.10.2006 р.